

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка Філософський факультет
Кафедра політичних наук

**СУТНІСТЬ ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ
КОНЦЕПЦІЇ «ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ» САМУЕЛЯ
ГАНТІНГТОНА**

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 «Політологія»
освітнього рівня «Бакалавр»

студентки
IV курсу ОР «Бакалавр»
денної форми навчання
Єви БОРОВИК

Науковий керівник -
доктор філософських наук, професор
Петро ШЛЯХТУН

Допущено до захисту:
Завідувач кафедри _____

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕЇ «ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ»	5
Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИТЛУМАЧЕННЯ «ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ» У КОНЦЕПЦІЇ С. ГАНТІНГТОНА ТА ЙОГО КРИТИКІВ	16
Розділ 3. СЦЕНАРІЙ МАЙБУТНЬОГО С. ГАНТІНГТОНА ТА СЬОГОДЕННЯ	34
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	49

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Починаючи з другої половини ХХ століття, цивілізаційний підхід стає домінуючим у вивченні історичного розвитку. Суть цивілізаційного підходу виявляється в тому, що розвиток людства розглядається з позицій множинності цивілізацій, що є самобутніми соціокультурними системами, та можуть мати при цьому елементи спільних і відмінних рис у своєму розвитку.

Так, постала гостра проблема подальшого розвитку взаємовідносин світових цивілізацій, а небезпека, що пов'язана з глобальними трансформаціями, які відбуваються в світі, привернула увагу дослідників, зокрема А. Тойнбі, Ф. Броделя, Б. Льюїса, Ф. Фукуями та інших.

Однією з найгрунтовніших концепцій, яка описує динаміку сучасних міжнародних відносин крізь призму конфліктів, що виникають на цивілізаційній основі, є концепція «зіткнення цивілізацій» Самуеля Гантінгтона. Автор описує багатополюсність та поліцивілізаційність сучасної глобальної політики, а також визначає межі, вздовж яких можливе виникнення основних конфліктів у глобальній політиці, які називає «зіткненням цивілізацій». Така ймовірна перспектива глобального протистояння культур тільки підсилює актуальність дослідження концепції С. Гантінгтона на шляху до пошуку засобів попередження можливих цивілізаційних конфліктів.

Об'єктом дослідження є концепція «зіткнення цивілізацій».

Предметом дослідженням сутність та методологічне значення концепції «зіткнення цивілізацій» Самуеля Гантінгтона.

Метою роботи є виокремлення сутності концепції «зіткнення цивілізацій» Самуеля Гантінгтона та з'ясування її методологічного значення.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення наступних **завдань**:

- виокремити теоретичні засади дослідження ідеї «зіткнення цивілізацій»;

- з'ясувати особливості витлумачення «зіткнення цивілізацій» у концепції С. Гантінгтона та його критиків;
- охарактеризувати сценарій майбутнього С. Гантінгтона та сьогодення.

Методи дослідження. У кваліфікаційній роботі використовувалися такі методи: історичний метод, шляхом якого було описано процес зародження цивілізаційного підходу у політико-філософській думці; структурно-функціональний, завдяки якому було досліджено окремі елементи концепції «зіткнення цивілізацій», залежності між ними в рамках єдиного цілого; компаративний метод, який допоміг зіставити ідеї представників цивілізаційного підходу, порівняти думки критиків концепції та виокремити з них антагоністичну перспективу «кінця історії» Ф. Фукуями; метод узагальнення, застосування якого дозволило встановити загальні перспективи цивілізацій за С Гантінгтоном.

Структуру кваліфікаційної роботи складають вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 52 сторінки, а список використаних джерел нараховує 45 найменувань.

Розділ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕЇ «ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ»

Людська історія є історією цивілізацій, а сам розвиток людства нерозривно пов'язаний з формуванням і розвитком цивілізацій. Саме такий постулат висловлюють прихильники цивілізаційного підходу, серед яких варто особливо відзначити одного з найвпливовіших політичних теоретиків кінця ХХ століття – американського політолога Самуеля Філіпса Гантінгтона. Особливий вклад у політичну думку та розвиток цивілізаційної концепції зробила його фундаментальна праця «Зіткнення цивілізацій», що була написана у 1996 році.

Хоча лейтмотивом до теорії С. Гантінгтона й послужила теза про те, що ХХ століття було століттям зіткнення ідеологій, а ХХІ століття стане століттям зіткнення цивілізацій, все ж «вперше термін «зіткнення цивілізацій» використав Бернард Льюїс у своїй роботі «Коріння мусульманської ворожнечі», опублікованій в 1990 році» [2, с. 123]. У ній він стверджує, що мусульмани відчують ненависть до Заходу, і викликана вона тим, що іслам не може запропонувати світу нічого доцільного, і обурення за цей факт змушує мусульман іритувати проти Заходу. Б. Льюїс, наголосив на тому, що «сьогодні повинно бути зрозуміло, що ми стикаємося з настроєм і рухом, що значно виходить за межі рівня питань політики урядів. Це не менше, ніж зіткнення цивілізацій – можливо, ірраціональна, але, безумовно, історична реакція античного суперника» [35].

Поряд з Б. Льюїсом варто зазначити імена тих дослідників, що в центрі своєї уваги ставили не тільки цивілізаційний підхід, але й геополітичні процеси між культурами, зокрема їх зіткнення, це – А. Тойнбі, З. Бжезінський, Ф. Бродель та інші. Кожен мав своє унікальне інтерпретування цивілізаційних процесів та цивілізаційної ідентифікації.

Так, погляд видатного французького вченого Ф. Броделя зафіксовано у формулюванні «цивілізація означає перш за все колективні цінності» [5, с. 35], яке можна знайти на сторінках його праці «Грамадика цивілізацій». Відповідно до його ідей, кожна цивілізація прив'язана до певного географічного простору, межі якого в більшій або меншій мірі стабільні. Форма цивілізації визначається її особливостями її суспільства, наприклад, західна цивілізація залежить від «індустріальної громадськості», яка приводить її в рух. Також кожна цивілізація, кожне суспільство залежить від економічних, технологічних, біологічних, демографічних умов – зменшення або збільшення чисельності населених пунктів, рівня здоров'я, економічного та технічного розвитку – це відбивається на культурній або соціальній сфері.

Ф. Бродель зауважує, що жодна з цивілізацій не ототожнюється з релігією і не є її першопричиною, адже нові релігії завжди виникали всередині вже існуючих цивілізацій. У цьому сенсі вчений називає мусульманський світ «вторинною» цивілізацією – «як християнство успадкувало від Римської імперії історію, яку воно продовжило, так і іслам при зародженні скористався тим, що Близький Схід був одним з найстаріших, а то й самим найстаршим у світі, перехрестям для людей і цивілізованих народів» [5, с. 66]. Але так чи інакше, іслам зіграв вирішальну роль в житті арабських народів, ставши потужним об'єднуючим фактором. Раніше, як нагадує Ф. Бродель, ні Візантія, ні Парфія не боялися появи серйозного ворога, який прийшов з бідних країн. І раптом цей серйозний ворог з'явився. Зараз ісламські країни переживають не найкращий час, але колись в їх історії був свій «золотий вік» і вони багато в чому випереджали Європу.

Хоча французький дослідник не окреслює меж зіткнень цивілізацій та не виносить вирок імовірним цивілізаційним конфліктам, він все ж наголошує на відмінності Європи від ісламського світу. Сьогоднішні економічні успіхи Європи, яка «обігнала» в ХХ столітті більшість регіонів, так само як і «м'якість»

її політичної системи, мають давнє коріння, але за це історія не забезпечує автоматичного світлого майбутнього, не дає сама по собі ключ до гарантованого успіху.

Робота іншого політолога, З. Бжезінського, – «Велика шахівниця: американська першість та її стратегічні імперативи» побачила світ у 1997 році, і відтоді стало зрозуміло, що якщо концепцію З. Бжезінського співставити з ідеєю «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона, то стане очевидним, що «це є дві ланки одного ланцюга, обрамленого у певні метафори та наукові терміни американського способу сприйняття світу» [18, с. 195].

З. Бжезінський змальовує світовий порядок у категоріях шахової гри, але на американський манер. Євразійський континент в уявленні автора перетворюється на саму шахову дошку, а у ролі шахових фігур виступають національні держави чи їх певна сукупність. Основний гравець на дошці – Сполучені Штати Америки, які диктують свої правила. «Всі потенційні політичні та/або економічні виклики американському домінуванню виходять з Євразії. В сукупності євразійська могутність значно перевершує американську. На щастя для Америки, Євразія надто велика, щоб бути єдиною в політичному відношенні» [3, с. 45]. На противагу С. Гантінгтону, З. Бжезінський не драматизував ситуацію з можливим конфліктом західної та мусульманської цивілізацій з причини відсутності справжньої могутності бодай однієї з-поміж усіх ісламських країн.

Важливу роль у розумінні тенденцій цивілізаційного розвитку людства відіграє протиставлення за територію. При цьому вчений віддавав належне тому, що зараз основним критерієм сили стає господарська заповзятливість і її перехід у введення технологічних новинок, прикладом чого слугує Японія, яка має до того ж виразну власну культуру та експліцитне почуття спільної азіатської ідентичності.

Окремо З. Бжезінський виділяв етнічні й національні конфлікти, і хоча вони «вже не загрожують Глобальною війною, вони таки загрожують мирові у значних частинах земної кулі. Тож, маловірогідно, що війна стане старовиною в найближчому майбутньому для більш обдарованих націй, скutih власною високотехнологічною спроможністю самодеструкції, так само як і власним інтересом; війна може стати розкішшю, яку можуть собі дозволити лише бідні народи цього світу» [3, с. 215].

Ще раніше була написана дванадцятитомна праця «Дослідження історії» А. Тойнбі, в якій, скоріше з філософської, аніж геополітичної сторони, розкривається не тільки сутність та типологія цивілізацій, але й механізми їх взаємодії. Згідно з думкою автора, «цивілізації взаємодіють одна з одною у часі та просторі, і роблять взаємний вплив. Цивілізації змінюються територіями, перетікають одна в одну, а в цілому всі цивілізації виявляються втягнутими в потік єдиної всесвітньої історії. З іншого боку, кожна цивілізація унікальна і має свій життєвий шлях» [28, с. 200]. Схожі ідеї можна знайти й в працях С. Гантінгтона. Обидва вчених також наголошували на ідентичності як на одній з важливих ознак, за якою цивілізація відрізняється від примітивних суспільств.

А. Тойнбі пропонує свій унікальний закон динаміки цивілізацій, який він визначає як закон «виклику – відгуку», відповідно до якого існують певні механізми, що приводять у дію процеси зародження та занепаду цивілізацій. Проте з політологічної точки зору більшу увагу привертають контакти, які, за думкою вченого, відбуваються між різними цивілізаціями. «До того, як західно-християнська цивілізація опанувала техніку океанської навігації, не було ніяких зіткнень між цивілізаціями Старого світу і цивілізаціями Нового світу. Саме цей технічний винахід, а також розпад «середньовічної» західної християнської співдружності, збитої до купи й підтримуваної папством, й заклали підвалини зіткнення між цивілізаціями-сучасницями, які належать до різних культурних

світів. Збільшилась також кількість цих зіткнень та масштаби, а наслідки цих контактів стали менш передбачуваними» [18, с. 155].

А. Тойнбі приділяв значну увагу розгляду наслідків зіткнень між цивілізаціями-сучасницями. Його перше спостереження засвідчило, що «запровадження західних ідеалів та інституцій у незахідні суспільства часто призводять до невтішних результатів, бо те, що одному пожива, іншому – отрута» [18, с. 158]. Інший висновок стосувався такого явища, як дегуманізація. Вона настає, коли переможеного вважають за «дикуна», й у такій ситуації він не має ніякої надії, хіба що перемогти свого господаря.

Варто відзначити, що коло апологетів не обмежується лише А. Тойнбі, З. Бжезінським та Ф. Броделем, а сам С. Гантінгтон у «Зіткненні цивілізацій» виділяє, що витоки, взаємодія і падіння цивілізацій докладно вивчалися видатними дослідниками серед яких були: «Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Освальд Шпенглер, Пителир Сорокін, Арнольд Тойнбі, Альфред Вебер, А. Л. Кребер, Філіп Бегбі, Керролл Квіглі, Раштон Колборн, Крістофер Даусон, С. Н. Айзенштадт, Фернан Бродель, Вільям Г. Макніл, Адда Боземен, Іммануїл Валлерстайн і Феліпе Фернан-дез-Арместо» [26, с. 46].

Повертаючись до С. Гантінгтона, варто зауважити, що він відзначає багатополюсність та поліцивілізаційність сучасної глобальної політики. На думку вченого, у світі після «холодної війни» найбільш важливими відмінностями між людьми є вже не ідеологічні, політичні або економічні, а власне культурні розходження. І хоча основними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави, у новому світовому порядку глобальна політика постає перед нами саме як політика окремих цивілізацій чи їх груп.

Згідно з філософським енциклопедичним словником, «цивілізація (від лат. *civilis* - громадянський, державний) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень

суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку загалом; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення» [23, с. 704].

Визначення цивілізації за С. Гантінгтоном в чомусь наслідує трактування філософського словника – «цивілізація, таким чином, – найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів. Вона визначається як загальними об'єктивними елементами, такими як мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути, так і суб'єктивною самоідентифікацією людей» [26, с. 51].

«Сьогодні немає підстав вести мову про існування єдиної універсальної загальнолюдської цивілізації» [4, с. 302]. Цивілізації – динамічні утворення, які не мають чітко визначених просторових та часових кордонів. Дослідник відмовляється від стереотипного дихотомічного поділу світу на дві половини: Захід і Схід або ж «багаті» та «бідні». Хоча в думках у людей завжди «ми» відмежовувалися від «не ми», за С. Гантінгтоном «світ набагато складніший, аніж його можна було в більшості випадків просто розділити на два» [26, с. 34]. Критично С. Гантінгтон ставиться й до парадигми хаосу, яка полягає у зникненні державної влади, розпаді держав, а отже й цивілізацій як об'єднуючих чинників. Автором також відкидається модель роздробленості світу на окремі держави, хоча він і не заперечує того факту, що держави були й залишаються домінуючими гравцями на арені світових подій. Проте, з більшою ймовірністю спільні інтереси будуть мати держави зі схожими системами цінностей, культурами та законами.

За словами С. Гантінгтона, жодна парадигма не може існувати вічно, проте науковець пропонує ту концепцію побудови світу, яку вважає актуальною для сучасності і називає її поліцивілізаційною. Науковець вважає таку модель зручним інструментом у поясненні та прогнозуванні перебігу світових подій, і виокремлення з них тих, що є знаковими для зовнішніх зносин.

Згідно з поліцивілізаційною парадигмою сьогодишню мапу світу варто поділити на сім або вісім основних цивілізацій: синська (конфуціанська або китайська), японська, індуїстська, ісламська, православна, західна, латиноамериканська, африканська (можливо). Існування останньої піддається сумніву С. Гантінгтоном та більшістю провідних вчених через ряд причин: домінування ісламу на Півночі Африки та її східному узбережжі; велика частка культурних елементів привнесених європейськими метрополіями у колонізаторські часи; розрізнена племенна самоідентифікація населення по всій Африці.

Представники окремої цивілізації мають схожі погляди на стосунки людини і природи, особи і суспільства, чоловіка і жінки. Потужним чинником, що визначає характер цивілізації є релігія, яка може як об'єднувати одну групу держав, так і розділяти їх між собою. По-різному від цивілізації до цивілізації можуть усвідомлюватися такі суспільно-важливі категорії, як свобода, влада, права, обов'язки, рівність, ієрархія тощо. Водночас культури не існують ізольовано, вони взаємодіють між собою, а отже накладають відбиток на еволюцію цивілізацій. Дійсно, цивілізації – динамічні утворення, але живуть вони дуже довго і визначаються С. Гантінгтоном як «найбільш стійкі з-поміж людських асоціацій» [26, с. 52].

Разом з тим, окрема культура не має універсальної структури. Цивілізація може містити одне або більше політичних утворень – «ці утворення можуть бути містами-державами, імперіями, федераціями, конфедераціями, національними державами, багатонаціональними державами, і у всіх них можуть бути різні форми правління» [26, с. 53]. Кожну з держав у складі будь-якої цивілізації можна віднести до однієї з наступних категорій: стрижнева або провідна, країна-учасниця, країна-одиначка, розколота чи розірвана. Вчений класифікував усі види країн за двома протилежними явищами – цілісності і розколотості. «Країни, що належать до ядрової зони світової чи регіональної

цивілізації, він вважає цілісними, а ті, що належать до периферійних зон декількох цивілізацій – розколотими» [4, с. 303].

Стрижневі держави, найбільш могутні і провідні, розглядаються іншими країнами у межах цивілізації як основне джерело її культури. Кількість і роль стрижневих держав – змінні показники, що знаходяться у залежному зв'язку від самої цивілізації та історичного часу. Наявність стрижневих держав характерна для західної (США, франко-німецький стрижень в Європі та Великобританія), православної (Росія), китайської (Китай), індійської (Індія), японської (Японія) цивілізацій. Ісламська, латиноамериканська, африканська цивілізації – не мають стрижневих держав. Відсутність стрижневої країни веде до проблеми впорядкування внутрішньо- і зовнішньоцивілізаційних відносин, адже врегулювання конфліктів є однією з провідних функцій стрижневої держави. С. Гантінгтоном цивілізація описується як одна велика родина, де такі країни виступають в якості авторитетних та впливових членів сім'ї, які піклуються та підтримують своїх слабших родичей.

Країни-учасниці описуються як країни, котрі в культурному плані повністю ототожнюють себе з певною цивілізацією. Інша категорія країн – одиначки – не мають культурної спільності з іншими товариствами. Найяскравішим прикладом такої держави є Японія, її «самотність» обумовлюється самотньою культурою, низьким рівнем асиміляції японських мігрантів, відсутністю універсальної релігії чи ідеології, які можна було б експортувати та впровадити в інші культури встановлюючи таким чином спільний цивілізаційний зв'язок.

Розколоті країни, серед яких С. Гантінгтон називає й Україну, характеризуються наявністю великих груп населення, які ототожнюють себе з різними цивілізаціями. Такі ідентифікаційні протиріччя супроводжуються напругою і стремлінням «основної групи населення, що належить до однієї цивілізації, визначити державу як свій політичний інструмент і зробити свою мову, релігію і символи державними» [26, с. 207]. Частини населення, які, як

правило, належать до різних етнічних, расових або релігійних спільнот, але мешкають на території однієї держави немов би заявляють «ми різні народи і належимо до різних місць» [26, с. 209]. Такі розколоти країни, розділені «лініями розлому» між цивілізаціями, стикаються з вкрай серйозними проблемами щодо підтримки своєї цілісності та збереження суверенітету. Крім України до лав розколотих країн слід зарахувати Судан, Індію, Шрі-Ланку, Малайзію, Нігерію, Кенію, Сінгапур, Індонезію і т. д.

На відміну від розколотої, розірвана країна містить в своїй основі одну панівну культуру, яка співвідноситься з однією цивілізацією, але її лідери прагнуть до іншої. «На відміну від людей з розколотих країн люди з розірваних країн погоджуються з тим, хто вони, але не погоджуються з тим, яку цивілізацію вважати своєю» [26, с. 209]. Керівництво такого типу держав здебільшого прагне долучитися до західної цивілізації, але їх власна історія, культура і традиції мають глибокі національні витоки, які не завжди співпадають із тими, що вирують на Заході.

Серед розірваних країн варто виділити Росію, Туреччину та Мексику. Так, Росія з часів Петра Великого вагалася між приєднанням до західної цивілізації і становленням власної православної культури, а Мексика визначала себе, на противагу США, країною латиноамериканської цивілізації, хоча у 1980-х роках політична еліта держави спробувала змінити вектор на північноамериканський. Проте класичним прикладом розірваної спільноти залишається саме Туреччина, яка бодай і належить до ісламського Сходу, але з 1920-х років намагається модернізуватися, вестернізуватися і стати частиною Західної спільноти.

«Щоб розірвана країна могла перевизначити свою цивілізаційну ідентичність, повинні бути виконані, як мінімум, три умови» [26, с. 210], що включають в себе схвалення такого кроку політичною та економічною елітою, підтримку суспільства і бажання приймаючої цивілізації адаптувати нового члена. Процес перевизначення ідентичності може бути тривалим, перервним і

болісним в політичному, соціальному, інституціональному і культурному плані. На даний момент історія не знає успішного прикладу завершення цього процесу.

Отже, незважаючи на популярність концепції «зіткнення цивілізацій», авторство якої зазвичай приписують американському політологу С. Гантінгтону, вперше цей термін був використаний Б. Люїсом у 1990 році в праці «Коріння мусульманської ворожнечі» незадовго до виходу статті «Зіткнення цивілізацій?» С. Гантінгтона у журналі *Foreign Affairs* у 1993 році. Б. Люїс описував даним концептом конфлікт між двома культурними світами – Заходом і Сходом. Окрім Б. Люїса цивілізаційним підходом в поясненні геополітичних процесів користувалися А. Тойнбі, З. Бжезінський, Ф. Бродель та інші.

Вчений спростовує універсальність та єдність світу, так само як і його дихотомічний поділ. Не вірить він і в потенціал поділу всієї мапи на розрізнені держави, адже країни завжди гуртувалися на основі не тільки спільних інтересів, але й схожих систем цінностей та законів. При цьому С. Гантінгтон наполягає на зручності й актуальності поділу світу на сім або вісім цивілізацій, які хоча і є динамічними утвореннями, проте визнаються найбільш стійкими з-поміж всіх людських асоціацій.

Об'єднуючими чинниками всередині кожної з цивілізацій виступають унікальні соціальні, політичні та економічні стосунки, але найпотужнішими факторами, що визначають характер культури є релігія та моральні цінності. Окрім того, кожна з цивілізацій має свою структуру, основними елементами якої є країни, що належать до однієї або декількох категорій: стрижнева, учасниця, одиначка, розколота чи розірвана.

Таким чином, головною ідеєю, яку намагається довести С. Гантінгтон є існування цивілізаційних, культурних розбіжностей в сучасному поліцивілізаційному та багатополіусному світі. Цивілізація, на думку автора, це найвища культурна спільність та найзначніший рівень ідентифікації народу.

Розділ 2.

ОСОБЛИВОСТІ ВИТЛУМАЧЕННЯ «ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ» У КОНЦЕПЦІЇ С. ГАНТІНГТОНА ТА ЙОГО КРИТИКІВ

С. Гантінгтон у своїй роботі приділяє значну частину своєї уваги процесу посилення незахідних культур та факторам, що його обумовлюють: «зменшення і без того невеликого відсотку світового населення, що припадає на частку країн Заходу і Японії, скорочення за кордоном кількості людей, які володіють англійською мовою ... повсюдне відродження нехристиянських релігій тощо» [9, с. 208]. Експансія тієї чи іншої цивілізації завжди співпадала з розквітом культури, зокрема мови та релігії, які С. Гантінгтон відзначає як ключові фактори розподілу влади в світі. «У міру того як могутність Заходу по відношенню до впливу інших цивілізацій поступово знижується, використання англійської та інших європейських мов в них або для спілкування між країнами також повільно сходить нанівець. Якщо в якийсь момент у віддаленому майбутньому Китай займе місце Заходу як домінуючої цивілізації, англійська поступиться місцем мандаринській як *lingua franca*» [26, с. 86]. Окрім того, ХХ століття стало свідком відродження багатьох релігій та посилення їх відмінності між собою – зросла частка тих, хто називає себе атеїстами, та представників ісламу.

Відповідаючи на питання чому ми спостерігаємо тенденцію до посилення незахідних цивілізацій та чому не може існувати універсальна цивілізація, С. Гантінгтон виділяє провідні характеристики Заходу, що є одночасно й розбіжностями зі Сходом, які стали на заваді формуванню єдиної цивілізації. Серед них: антична спадщина (філософія, римське право, латина і християнство), католицизм і протестантизм, європейські мови, секуляризація держави і церкви, панування закону в основі конституціоналізму та захисту прав людини і громадянина, соціальний плюралізм, наявність представницьких органів, гуманізм та індивідуалізм. Ці відмінності сформувалися задовго до

появи процесів вестернізації та модернізації, які могли б стати підґрунтям утворення універсальної цивілізації.

С. Гантінгтон по-своєму трактує вестернізацію та модернізацію, а також їх наслідки. Він намагається показати, що «процес вестернізації, який, на думку Френсіса Фукуями, незабаром повинен призвести до тріумфу євро-американських технологій та цінностей, є міфом» [36, с. 437]. Поки модернізація є суто матеріальним процесом, який пов'язаний із запровадженням нових технологій, вестернізація виявляється насадженням непритаманних східному світу цінностей. Хоча автор і не відкидає глобалізаційного прагнення «до однорідності і схожості сучасних суспільств через появу в них «однакового набору головних якостей» у результаті урбанізації, індустріалізації, поширення грамотності, появи ЗМІ» [22, с. 104], він наполягає на тому, що з часом вага вестернізації знижується і відбувається відродження місцевих культур.

Загалом, експансія Заходу, на думку С. Гантінгтона, може породити одну з трьох реакцій у відповідь на вестернізацію і модернізацію: 1) відторгнення обох процесів; 2) їх прийняття; 3) прийняття одного і відторгнення іншого. Прикладом підтверджуючим перший випадок слугує Японія або ж Китай – їх політика відторгнення була обумовлена впевненістю країн у перевазі власних культур над культурами всіх інших народів. Японській та китайській ізоляції настав кінець разом з появою західної зброї під час опіумних війн.

Другий випадок – зустріч із розпростертими обіймами – проілюструє нова Туреччина вибудована Мустафою Кемалем Ататюрком на руїнах колишньої Оттоманської імперії. Відмовившись від ісламського минулого, кемалізм перевів Туреччину у категорію розірваних країн, де суспільство тяжіє до Сходу, а політична еліта – до Заходу. Прийняття як вестернізації так і модернізації може обґрунтувати теза американського історика та політолога Деніела Пайпса: «аби перейняти уроки західної цивілізації, необхідно визнати її перевагу; європейських мов і західних освітніх інститутів не уникнути, навіть якщо

останні заохочують вільнодумство» [39, с. 197]. Стає зрозумілим, що в такому випадку вестернізація та модернізація крокують пліч-о-пліч і взаємодоповнюють одна одну.

У третьому випадку спостерігається спроба скомбінувати модернізацію зі збереженням традиційних для суспільства цінностей, інститутів і практик. Сінгапур, Тайвань, Саудівська Аравія, сучасні Японія та Китай, та навіть Іран – ось деякі з країн, які стали на шлях до реформ. Цікаво, що модернізація навпаки «підсилює культури і скорочує відносний вплив Заходу» [26, с. 112], адже з більшості питань, окрім економічних, модернізації не має причин для зіткнення з ідеологією чи релігією, а сучасні технології передачі інформації з легкістю стають засобом відродження самобутніх культур.

С. Гантінгтон не відмовляється й від популярного спрощеного розуміння модернізації, яке полягає в тому, що відсталі країни повинні наздоганяти переймаючи все, що є у держав попереду них. Мешканці відсталих країн прагнуть модернізуватися, тобто мати технології і рівень життя, як і в провідних країнах сучасного світу, але в той же час вони дуже болісно сприймають визнання факту свого відставання, факту що є хтось краще за них.

В результаті одночасно формуються два протилежних, але тісно пов'язаних між собою вектори розвитку подій. З одного боку, країни все ж запозичують те, що їм необхідно для економічного розвитку, але з іншого – переходять до агресивної риторики як захисної реакції щодо тих, у кого запозичують. Іншими словами, вони беруть на озброєння те, що не можуть не брати, але при цьому відкидають те, без чого, як їм видається, можна обійтися. Більш того, такі держави іноді прагнуть нав'язати світу своє бачення. Це і є тим, що С. Гантінгтон називає «відродженням не-західних культур», яке й обумовлює ймовірність цивілізаційного конфлікту – агресивну реакцію культурних спільнот на втручання західної цивілізації у плин свого ортодоксального культурного життя, навіть якщо це й відбувається з ініціативи «відсталих».

Згідно з автором, між цивілізаціями знаходяться «точки напруження», так звані «лінії розлому» – межі цивілізацій, які в зв'язку з особливостями свого географічного розташування, а також економічного, соціально-політичного та історичного розвитку знаходяться в сферах інтересів конкуруючих цивілізацій, або переходять від сфери впливу однієї до іншої. «Якщо в роки холодної війни основні вогнища криз і кровопролиття зосереджувалися уздовж політичних та ідеологічних кордонів, то тепер вони переміщуються на лінії розлому між цивілізаціями» [27, с. 40]. Причинами цивілізаційних конфліктів можуть бути невідповідність державних кордонів етнічним, неоднаковий рівень життя різних етносів, що населяють одну країну, насильницька асиміляція, екологічні чинники тощо. С. Гантінгтон стверджує, що «фундаментальні принципи поділу людства – етнічні, релігійні та цивілізаційні – залишаються і стають причинами нових конфліктів» [26, с. 92].

Конфлікт може прийняти одну з двох форм: по «лінії розлому» на локальному чи, іншими словами, мікрорівні або ж на глобальному рівні (макрорівні). Локальні зіткнення виникають між сусідніми державами, що належать до різних цивілізацій; всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій; і між групами, які, як в колишньому Радянському Союзі і Югославії, намагаються створити нові держави на своїх руїнах. На мікрорівні основні конфлікти спалахують між ісламським та неісламським світом, а кровопролиття, запеклість та фундаментальні принципи ідентичності – основні їх властивості. На глобальному ж рівні конфлікти виникають між стрижневими державами. Підґрунтям цих зіткнень являються класичні проблеми міжнародної політики, серед яких: розподіл впливу на світові процеси та дії міжнародних організацій, як-от ООН чи МВФ; контроль над озброєнням; економічна могутність, торгівля, капіталовкладення; захист своїх співвітчизників на територіях інших цивілізацій; моральні цінності та культура; територіальні

суперечки. Однак такі причини можна віднайти чи не в усіх міждержавних конфліктах протягом всієї історії.

Варто зауважити, що коли до зіткнення долучаються країни, які належать до різних цивілізацій, культурні відмінності між ними сприяють тільки більшому напруженню. В такому випадку стає зрозумілим, що стрижневі країни у разі глобальних конфліктів намагаються оточити себе союзниками, заручитися підтримкою держав з інших цивілізацій і всіляко сприяти відступу ворога. Для досягнення перерахованих цілей застосовуються комплекс різноманітних політичних, дипломатичних та економічних дій. Проте осторонь залишається застосування стрижневими країнами безпосередньо одна проти одної збройних сил, можливо лише за маленьким виключенням. Інші дві обставини, коли ймовірна війна між стрижневими країнами: при ескалації зіткнення на лінії розлому між локальними групами, тоді для підтримки конфліктуючих сторін відбувається згуртування споріднених груп, включаючи й стрижневі держави; або при зміні балансу сил між цивілізаціями, наприклад у випадку війни за гегемонію між країнами, які переживають розквіт і занепад.

Ставлячи питання «якими факторами обумовлений сплеск в кінці двадцятого століття війн уздовж «ліній розлому» і провідна роль мусульман у таких конфліктах?» [26, с. 419], С. Гантінгтон приходять до наступних висновків: іслам з самого початку був релігією меча, що прославляє військову доблесть; сухопутна мусульманська і не-мусульманська експансії привели до того, що мусульмани і не-мусульмани розселилися по всій Євразії і наразі живуть в тісному сусідстві один з одним; іслам – абсолютистське віросповідання, навіть в більшій мірі, ніж християнство. Разом з тим західний імперіалізм породив образливе для представників ісламу уявлення про мусульманську військову та економічну слабкість. До того ж демографічний вибух в країнах ісламу призвів до збільшення частки чоловіків у віці від 15 до 30 років серед безробітного населення. Проте більш переконливим фактом, який

пояснює як внутрішньо ісламські конфлікти, так і конфлікти поза його межами, є відсутність в ісламській цивілізації однієї або декількох стрижневих країн. Жодна з держав не займає достатньо сильну позицію, аби мати змогу втручатися у внутрішньоцивілізаційні конфлікти, і жодна з них не здатна виступати від імені всієї ісламської частини світу в зіткненнях між мусульманськими і не-мусульманськими групами.

На глобальному рівні, як і на локальному, американський вчений також виділяє протистояння ісламської цивілізації західній, адже, дійсно, «як показує сучасне міжнародне становище, найбільш актуальним і помітним виявилось зіткнення ісламської та західної цивілізації» [17, с. 149]. За словами С. Гантінгтона «для ісламу проблема – не ЦРУ і не Пентагон, а Захід, інша цивілізація, народи якої переконані у всесвітньому, універсальному характері своєї культури і які вірять, що вони перевершують інших, а їх міць покладає на них зобов'язання поширювати свою культуру по всьому світу» [26, с. 343].

Чотирнадцять століть взаємин між ісламом і християнством свідчать, що іслам є єдиною цивілізацією, яка щонайменше двічі ставила під сумнів виживання Заходу. Причини цього конфлікту є наслідком природи двох релігій і тих цивілізацій, в основі яких лежать. Зіткнення породили не стільки відмінності між ними, скільки схожість обох релігій: монотеїзм, універсалізм і проголошення своєї істинності, дуалістичне сприйняття світу, де є «ми» і «вони», переконання у необхідності звернення невіруючих у єдину правдиву віру. При цьому концепції «джихаду» і «хрестового походу» схожі між собою й одночасно різні по відношенню до інших релігій. Такі основні причини зіткнення між ісламом і християнством, а на рівень його запеклості протягом усієї історії впливали демографія, економіка, розвиток технологій, а також глибина релігійних переконань.

В кінці ХХ століття з'явилися нові загострюючі чинники між ісламської та західною цивілізаціями: демографічний вибух в мусульманських країнах,

результатом якого стало збільшення рівня безробіття і зубожіння серед різних верств населення включаючи молодь, які бачили вихід у вступі до лав ісламістських організації чи еміграції на Захід; зростання впевненості у перевазі власної культури та цінностей у зв'язку з відродженням ісламу; обурлива реакція на західне втручання в конфлікти ісламського світу; втрата спільного для ісламу та Заходу ворога в обличчі комунізму; зростання контактів між мусульманами і людьми Заходу, що посилює у тих й інших відчуття власної ідентичності і розуміння того, як ця ідентичність відрізняє їх один від одного.

Порівнюючи тактику й дії, якої дотримувалися під час «холодної війни» США та СРСР зі стратегіями ісламської і західної цивілізацій у відношенні однієї до одної на сьогоденному етапі міжнародних відносин, то можна дійти висновку, що відрізняються вони значно більшим рівнем насильства. При цьому суспільство мусульманських країн здебільшого за умовчанням схвалює будь-які акти насильства проти Заходу, а європейська спільнота в той же час широко підтримує дії, до яких вдаються США чинячи опір мусульманським супротивникам. Яскравим прикладом цього факту може слугувати реакція на режим Саддама Хусейна: «Арабські інтелектуали, як повідомляється в одній монографії, зневажають іракський режим і висловлюють жаль з приводу виявленої ним жорстокості, але ставляться до нього з повагою за те, що він перетворився в центр опору головному ворогові арабського світу – Заходу. Вони характеризують арабський світ як противагу Заходу. «Те, що зробив Саддам, погано, – сказав один палестинський професор, – але ми не можемо ставити на карб Іраку те, що він протистоїть військовому втручанням Заходу» [26, с. 401].

Таким чином, спостерігається ситуація, де з однієї сторони Захід представляється як презирливо-гордове, матеріалістичне, жорстоке та репресивне утворення, яке намагається насадити зовсім протилежні для ісламу культурні елементи та пожитися на чужій території. З іншої ж – іслам

розглядається як джерело розповсюдження ядерної зброї, тероризму та небажаних мігрантів, зростання світового екстремізму і підбурення до «священної війни» проти Заходу.

Варто відзначити, що С. Гантінгтон у своєму дослідженні стверджує, що на заваді прозахідній моделі розвитку світу є конфлікт, який виявляється в несприйнятті західних засад суспільного розвитку з боку Азійської та Ісламської цивілізацій. «Події 11 вересня 2001 року стали драматичним символом завершення двадцятого століття як століття ідеологічних конфліктів і одночасно – символом нової ери, в якій люди будуть ідентифікувати себе переважно через культуру і релігію. Явні і потенційні вороги нинішніх Сполучених Штатів – і войовничий іслам, і деідеологізований націоналістичний Китай» [25, с. 531]. «При цьому дослідник зазначає, що Азія та ісламський світ перебувають на стадії економічного, політичного і культурного відродження, як реакція на прагнення Заходу займати лідируючі позиції на планеті» [19, с. 92]. Отже, синьська цивілізація – друга культура, яка кидає виклик Заходу.

Азійська модель міжнародної співпраці докорінно відрізняється від європейської моделі, яка характеризується балансом сил – принципом поділу влади, системою стримувань і противаг, де певне розосередження влади є і корисним, і бажаним. «В азійських бюрократичних імперіях навряд чи знайшлося б місце для ідеї соціального і політичного плюралізму» [26, с. 374], тому з урахуванням посилення китайського впливу в регіоні, збільшується ймовірність того, що Китай в деякий момент виявить бажання стати претендентом на свій традиційний статус «стрижневої країни» в Східній Азії, змушуючи інші держави або «підлаштуватися» під Китай, або балансувати. Беззаперечно, на сучасній світовій арені однією з держав-лідерів виступає саме Китайська народна республіка. Китай є державою номер один не лише з огляду чисельності населення та площі, але й економічного потенціалу: за темпами економічного, фінансового і технологічного зростання змагатися з Піднебесною

сьогодні не здатна жодна з розвинутих країн, тому вона й має всі шанси зайняти міцну позицію в Східній Азії.

Але зростаюча сила Китаю, не єдина причина конфлікту глобального рівня між Заходом і Азією. Відносини між США, Китаєм та Японією послідовно погіршувалися протягом 90-х років XX століття. Така зміна в американсько-азіатських відносинах торкнулася не тільки приватних інтересів щодо продажу автомобільних запчастин, фотоапаратів, або навіть збереження військових баз, ув'язнення дисидентів, передачі зброї чи інтелектуальному піратстві, на авансцену були висунуті й фундаментальні культурні відмінності між азіатською та американською цивілізаціями. На найзагальнішому рівні конфуціанський етос, який червоною лінією проходить азійські товариства, робить особливий акцент на цінностях влади, ієрархії, підпорядкованості особистих прав і інтересів загальному благу, на важливості консенсусу, небажаності конфронтації, на «збереженні особи», на верховенстві держави над суспільством і суспільства над особистістю. Подібне світовідчуття різко контрастує з домінуючим в американській суспільній свідомості приматом свободи, ідеалами рівності, демократії й індивідуалізму, тенденціями недовіри та протистояння владі.

Разом з тим, хоча політолог і називає, в першу чергу, «основним ворогом західної цивілізації ісламську цивілізацію» [14, с. 37], а, в другу, – всю Азію, він також не відкидає й можливості співпраці між цими цивілізаціями, як-от – Захід латиноамериканська, синська – ісламська, православна – індуїстська тощо.

«Конфлікт цивілізацій, викликаний глобалізацією, тобто економічною експансією одних країн на інші, звичайно, тільки підтверджує теорію Гантінгтона, що сучасні «цивілізації» в протистоянні один одному в процесі формування економічної глобалізації, тільки сприяють швидкій самоідентифікації географічно і культурно близьких народів до однієї спільності (цивілізації) аби протистояти експансії прибульців... Країни-лідери

«неєвропейських цивілізацій», включаючи «православну цивілізацію» формують навколо себе союзи скоріше вимушеного, оборонного характеру. Звичайно, найпростіше шукати союзників із сусідніх країн, що також відчують складності з боку «глобалізаторів» [7, с. 139].

Цей факт свідчить про те, що з-поміж країн однієї цивілізації так само, як і на глобальному міжцивілізаційному рівні, відбувається, визначений американським автором такий процес, як згуртування цивілізацій або ж «синдром братерських країн». Синдром полягає в тому, що групи чи країни, що належать до однієї цивілізації природно намагаються заручитися підтримкою представників своєї культурної спільноти. «Про поступове виникнення цього синдрому свідчать всі конфлікти останнього часу – в Перській затоці, на Кавказі, в Боснії. Щоправда, жоден із цих конфліктів не був повномасштабною війною між цивілізаціями, але кожен включав в себе елементи внутрішньої консолідації цивілізацій» [27, с. 42].

Відтак, світ, в якому вирують міжцивілізаційні зіткнення, – це неминучий світ з подвійною мораллю: одна – підтримуюча і заохочувальна – використовується по відношенню до союзників, тобто «братерських країн», а друга – до всіх інших. Хоча конфлікти й можливі між країнами однієї цивілізації, а також всередині цих країн, проте їх масштабність та інтенсивність, як правило, не настільки високі. Адже, на думку С. Гантінгтона, належність до однієї цивілізації знижує рівень насильства. До сьогоденного дня процес згуртування цивілізацій протікав повільно й відбувався в обмежених формах, але «сучасний транспорт та комунікації полегшують інтернаціоналізацію підтримки «братерських країн»: кошти, товари, послуги, зброя і навіть люди без особливих зусиль пересуваються через національні кордони» [38, с. 66].

«Ідеї Гантінгтона привернули значну увагу і, в той же час, викликали чимало критики» [6, с. 162]. Основні дискусії точаться навколо таких питань, які в своїй роботі підняв С. Гантінгтон: 1) цивілізації в найближчому

майбутньому витіснять національні держави в ролі основних учасників світової політики; 2) міжцивілізаційні відмінності стануть основним джерелом конфліктів в сучасному світі; 3) основні конфлікти пройдуть по «лініям розломів». Але найгостріший аспект концепту «зіткнення цивілізацій» критики американського політолога знаходять у його суб'єктивному та упередженому ставленні до ісламського світу та Азії.

Фуад Аджамі, професор Школи міжнародних досліджень при Університеті Дж. Гопкінса у Балтиморі, не згоден, що цивілізації в найближчому майбутньому витіснять національні держави в ролі основних учасників світової політики. На думку Ф. Аджамі, С. Гантінгтон недооцінює вплив ідей модернізації та секуляризму, що проникли в усі сучасні цивілізації. «Світова ідея, державна система і баланс влади, масова культура, держава як інструмент добробуту – сприйняті і засвоєні в найвіддаленіших куточках світу» [29, с. 6]. Те, що С. Гантінгтон називає боротьбою націй за цивілізаційну приналежність, Ф. Аджамі представляє як боротьбу за свою частку ринку, створення нових робочих місць та подолання бідності. Люди втомилися від утопій, боротьби в ім'я принципів і віри, вони хочуть забезпеченого і благополучного життя. «Економіка, а не політика править світом... Спосіб життя Заходу стає способом життя всього світу» [29, с. 6]. Безсумнівно, світ вступає в нову стадію, але в ньому будуть панувати не цивілізації, адже не цивілізації контролюють держави, а держави контролюють цивілізації.

«Наступна група критичних зауважень стосується основного потенціалу і джерел теперішніх і майбутніх конфліктів, а також того, чи будуть вони неодмінно проходити по лініям «цивілізаційних розломів». У цьому контексті критики моделі С. Гантінгтона найчастіше посилаються на існування внутрішньо цивілізаційних протиріч або на факти «співпраці» цивілізацій» [10, с. 3-4].

Джин Кіркпатрік, професор і колишній представник США в ООН, вважає подану С. Гантінгтоном класифікацію цивілізацій спірною: латиноамериканська і православна цивілізації є гілками єдиної західної цивілізації. За його думкою, теза С. Гантінгтона про переважання в сучасному світі міжцивілізаційних конфліктів не є обґрунтованою. Без сумніву, між мусульманською і християнською цивілізаціями існують значні соціальні, культурні і політичні відмінності, «але найбільш важливі і вибухонебезпечні протиріччя виявляються всередині мусульманського світу... Головна мета фундаменталістів – не інша цивілізація, а їх власні уряди» [34, с. 23]. Конфлікти між фанатизмом і конституціоналізмом, тоталітарними амбіціями і правлінням закону бувають більш гострими всередині тієї чи іншої цивілізації, ніж між ними.

С. Гантінгтона критикують також за використання протиставлення «ми-вони». Цей тип критики заснований на орієнталістській школі розуміння ісламу, в якій іслам сприймається як загроза Заходу. Маночер Доррадж, американський професор політичних наук, стверджує, що «цивілізаційна теорія С. Гантінгтона спотворює і дегуманізує мусульманина» [2, с. 124]. Теорія С. Гантінгтона зібрала чимало зауважень з приводу формальних стереотипів про незахідні цивілізації, особливо про ісламський світ.

В роботі Едварда Саїда «Зіткнення невігластва» відзначається серйозний недолік в концепті «зіткнення цивілізацій»: «С. Гантінгтон опускає внутрішню динаміку і взаємодію культур» [41]. Е. Саїд також стверджує, що теорія С. Гантінгтона є нічим іншим як «найчистішим образливим расизмом» [41]. Автор статті зазначає, що американець ігнорує всю складність ісламу й ісламського світу, а теорія зіткнення цивілізацій, на його думку, є ідеологічно та стратегічно спрямованою на вплив Західної зовнішньої і оборонної політики. Як критик орієнталізму, Е. Саїд стверджує, що теорія С. Гантінгтона має орієнталістський фон через те, що ставить у привілейоване становище Захід й ігнорує інші цивілізації.

Ще однією полемічною та одночасно з тим абсолютно протилежною концепцією є ідея «кінця історії», яка викладена на сторінках книги Френсіса Фукуяма «Кінець історії та остання людина». Хоча «Кінець історії» та «Зіткнення цивілізацій» побачили світ майже одночасно, вони є цілком антагоністичними.

Американський кореспондент журналу «U.S. News & World Report» Дж. Толсон наголошує на тому, що там де «Фукуяма проголосив перемогу Заходу і пообіцяв, що тимчасові затримки в різних частинах світу не стануть перешкодою на шляху до розвитку гармонійної глобальної політики, Гантінгтон, у свою чергу, опублікував більш невтішний прогноз: він проголосив еру світових цивілізаційних конфліктів» [44, с. 37]. Багато апологетів визнають секрет успіху концепції «кінця історії» в зверненні до модернізаційного підходу, актуальності подіям, зрозумілому аналізі, цікавій постановці питання, впевненості в своїй правоті і оптимізмі. Прихильники С. Гантінгтона водночас наполягають на справедливості «зіткнення цивілізацій» та апелюють до подій 11 вересня, релігійних і етнічних війн, тероризму, ісламського фундаменталізму і зворотної демократичної хвилі, тобто до тих подій, які доводять правильність висновків цивілізаційного підходу.

«Насамперед слід зауважити, що концепція «кінця історії» – аж ніяк не винахід самого Ф. Фукуяма, який і сам заявляє, що відштовхується від вчення великого німецького мислителя – Г. В. Ф. Гегеля» [13, с. 94]. За словами Ф. Гегеля суспільні конфлікти розігруються в історії як діалектичні процеси, але на останньому етапі історії кожна людина і кожна країна досягнуть остаточного синтезу у меті до найбільш вільного і справедливого устрою. Вслід за ним Ф. Фукуяма вважає, що незабаром світ досягне кінцевої мети історії – ліберальної демократії, адже всі головні питання людського співіснування будуть вирішені, а отже більше не передбачиться нових принципів побудови людського співтовариства й нових форм устрою. Обидва мислителя зауважують, що

перехід до «кінця історії» не буде плавним і лінійним: деякі країни продовжуватимуть випадати зі загальної картини ліберальної демократії, але врешті-решт вони повернуться до демократичного стилю правління, оскільки це єдина форма правління, яка може задовольнити людські потреби в гідному житті.

Всю концепцію Ф. Фукуяма, мабуть, можна коротко висловити у двох його основних тезах. Перша: «те, чому ми, ймовірно, є свідками, – не просто кінець холодної війни або чергового періоду післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми управління» [24, с. 134-135]. Друга: «Тріумф Заходу, західної ідеї очевидний насамперед тому, що у лібералізму не залишилось ніяких життєздатних альтернатив» [24, с. 134].

Сутність концепту «кінця історії» полягає в тому, що, по-перше, в суспільстві наявна певна свідомість, сприятливий лібералізм, як універсальна ідеологія, теоретична істинність положень якого є абсолютною, а їх поліпшення або вдосконалення неможливе. По-друге, «кінець історії» – це широке поширення на даному етапі західної споживчої культури і західної культури в цілому. По-третє, цей процес є частиною незаперечної перемоги економічного лібералізму політичного: «Політичний лібералізм йде слідом за лібералізмом економічним – повільніше, ніж багато хто сподівався, проте, мабуть, неминуче» [24, с. 141]. По-п'яте, «кінець історії» – це перемога капіталізму, який у довгій боротьбі переміг соціалізм. По-шосте, «кінець історії» означає перебудову всієї системи міжнародних відносин. По-сьому, «кінець історії» – це тріумф Заходу, яку Ф. Фукуяма розглядає як якусь єдину цілісність. По-восьме, кінець історії ділить сучасний світ на дві частини. Одна з них буде належати історії, інша – постісторії.

Разом з тим Ф. Фукуяма не виключає ймовірність такого повороту подій, при якому відкриваються нові можливості й горизонти історії людства, що буде

означати вже початок «постлюдської історії». «Втім, можливість продовження історії постулюється Фукуямою в досить розмитій формі і це не дивно, оскільки, як ми вже говорили, Фукуяма просто не бачить ніякої альтернативи сучасній йому ліберальній демократії» [13, с. 96].

Ф. Фукуяма відзначає, що з поразкою глобального комунізму фундаментальні протиріччя в світі скінчилися, і наразі світ рухається в бік все більшої інтеграції та універсалізації, ядром якого виступлять США як носій ліберальної ідеї. На підтвердження своїх доводів науковець наводить приклади країн, які, ставши на шлях демократизації, прогресували в економічному, культурному та політичному плані. Незважаючи на те, що Китай не можна назвати ліберальною демократією, саме введення такого капіталістичного елементу, як ринкова економіка, на думку Ф. Фукуяма, вивело КНР на лідируючі позиції світових економік. Лібералізацію політичної системи Піднебесної він також вважає справою часу. Укорінення ліберальної ідеології у державах, які вперто не приймають цю нову модель світоустрою, лише справа часу, адже у майбутньому альтернативи демократичним цінностям не існуватиме.

Свою роботу Ф. Фукуяма закінчує на досить песимістичній ноті – «кінець історії» означає, що національні держави в якийсь момент стануть пережитком минулого, світ перетвориться в глобальний ринок, і економіка повністю замінить політику, а у економіки немає ні історії, ні мистецтва, ні філософії.

Щодо питання війни, то для Ф. Фукуяма вона є даниною поваги русійних сил модернізації. Він вказує, що ісламізм є по своїй суті тимчасовим явищем, а не універсальною ідеологією, яка може служити в якості справжнього суперника демократії. Мислитель стверджує, що повстання проти сучасності в частинах мусульманського світу може на короткий час сповільнити поширення лібералізму та капіталізму, але воно не може, в кінцевому рахунку, зупинити появу демократії.

У той час як Ф. Фукуяма вказує, як не часто при встановленому демократичному порядку люди хочуть взяти в руки зброю один проти одного, С. Гантінгтон наполягає, що сприяння демократії та модернізації за кордоном привносить в світ більше конфліктів. Виборча конкуренція в незахідних країнах тільки підсилює заклики до націоналізму і приводить войовничих фундаменталістів до влади, тим самим збільшуючи можливість міжнародного конфлікту. Соціальна та економічна модернізація, за думкою С. Гантінгтона, вириває пригноблені суспільства з коренем і тим самим стимулює традиціоналістські реакції. Якщо Ф. Фукуяма хоче бачити, як Америка активно просуває демократію по всьому світу, то С. Гантінгтон, з іншого боку, попереджає про потенційно катастрофічні наслідки наївного демократичного імперіалізму.

Концепції «кінця історії» і «зіткнення цивілізацій», що виникли на початку 1990-х років в рамках різних методологічних підходів, по суті, прийняли парадигматичний характер при описі грандіозних подій у 1980-1990-х роках. [45, с. 3]. Обидві концепції були виразом очікувань і побоювань, якими після завершення Холодної війни були охоплені як академічні кола, так і широка громадськість. «Поліваріантність історичного розвитку неможливо «втиснути» в протилежні теоретичні схеми Ф. Фукуями та С. Гантінгтона. Коли Аль-Каїда здійснила теракт у США 11 вересня 2001 року, можна було б подумати, що культурна і релігійна боротьба, про яку пророкував С. Гантінгтон в статті «Зіткнення цивілізацій» почалася, а концепція Ф. Фукуями про світову перемогу лібералізму зазнала поразки. Але ці події лише наочно показали, що світ мінливий і поки він залишається місцем змін, протилежні твердження С. Гантінгтона і Ф. Фукуями є лише двома сценаріями з багатьох, які могли б розгорнутися в подальшому історичному процесі» [13, с. 98].

Підсумовуючи даний розділ, варто відзначити, що С. Гантінгтон наполягає на факті посилення незахідних культур, їх відродженні, що стало

реакцією на процеси модернізації та вестернізації. І хоча модернізація може виявитися корисним явищем для деяких країн, вестернізація здебільшого означає насадження непритаманних східному світу цінностей, що й породжує цивілізаційні конфлікти. Важливим елементом в таких конфліктах виступають «лінії розломів» – межі цивілізацій, вздовж яких зосереджуються основні точки напружень. Саме цивілізаційні розбіжності, разом з релігійними та етнічними стають причинами зіткнень. Ці зіткнення можуть бути як локальними, так і глобальними.

На мікрорівні сутички спалахують між сусідніми державами з різних цивілізацій або всередині однієї країни між різними цивілізаційними групами. На макрорівні основний конфлікт відбувається між ісламським світом та західним. Його причиною є не тільки протистояння двох релігій – ісламу та християнства, але й високий рівень імміграції, безробіття та зубожіння в арабських країнах, зростання популярності ісламських екстремістських організацій і т. д. Відродження ісламу, втручання Заходу у плин життя та внутрішні конфлікти серед ісламських країн, та їх обурлива реакція тільки підсилюють це глобальне зіткнення.

Разом з ісламською цивілізацією є ще одна, яка кидає виклик Заходу, і це – синська культура на чолі з Китайською Народною Республікою. Це пояснюється стрімким економічним посиленням китайського впливу як в Азії, так і в усьому світі. Не варто також відкидати й ґрунтовні культурні та суспільні розбіжні розбіжності між західною та синською цивілізаціями. Але варто зазначити, що не тільки конфлікти відбуваються на глобальному рівні; можна також спостерігати процес згуртування цивілізацій, який С. Гантінгтон називає «синдромом братерських країн».

Абсолютно протилежною концепції «зіткнення цивілізацій» постає «кінець історії» Ф. Фукуяма, яка була висловлена в його статті «Кінець історії?» у 1990 році. На його думку, ми сьогодні спостерігаємо тріумф Заходу, точніше

лібералізму, який із завершенням Холодної війни більше не має ідеологічних супротивників, а тому західна ліберальна демократія це остаточна та універсальна форма правління. Там, де Ф. Фукуяма бачить кінець глобальним конфліктам із поширенням західних цінностей, С. Гантінгтон бачить протилежне – агресивну реакцію та виникнення ще більшої кількості конфліктів.

Разом з тим, пояснення С. Гантінгтона природи сучасних конфліктів зустріло чимало критики, зокрема щодо доцільності використання концепції «зіткнення цивілізацій» та цивілізаційних чинників як таких у роз'ясненні джерел зіткнень в сьогоdnішньому світі. Гострі дискусії точаться й навколо ставлення автора до ісламу та Азії, яке критики називають суб'єктивним та упередженим. Серед антагоністів С. Гантінгтона виступають Ф. Аджамі, Дж. Кіркпатрік, Е. Саїд та інші. Всі вони наголошують на провідній ролі держави, а не цивілізації у перебігу геополітичних подій, перевазі економічних чинників над культурними, а також у надто зверхній стереотипізації автором незахідного світу.

Розділ 3.

СЦЕНАРІЙ МАЙБУТНЬОГО С. ГАНТІНГТОНА ТА СЬОГОДЕННЯ

Концепція «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона отримала великий міжнародний резонанс не тільки завдяки детальному теоретичному обґрунтуванню, але й через прогностичну оцінку подій ХХ та ХХІ століть, що виходить з перспективи глобальних змін у розвитку міжнародних відносин. «С. Гантінгтона не можна назвати виключно академіком, він також був радником уряду США. Це говорить про те, що «зіткнення цивілізацій» не суто теоретична концепція, але й корисний інструмент для політиків. Наприкінці Холодної війни, США не вистачало керівної парадигми, яка б дозволила їм зберегти власну гегемонію та розвиток своїх інтересів у сфері міжнародної політики, і С. Гантінгтон прагнув заповнити цю прогалину» [30, с. 2].

Головні зміни у ландшафті світових подій, які вбачає С. Гантінгтон, можна віднайти у такій його тезі: «під впливом модернізації глобальна політика сьогодні вибудовується по-новому, відповідно до напрямку розвитку культури. Народи і країни зі схожими культурами об'єднуються, народи та країни з різними культурами розпадаються на частини... Політичні межі все частіше корегуються, щоб співпасти з культурними, етнічними, релігійними і цивілізаційними. Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів «холодної війни», і лінії розлому між цивілізаціями стають центральними лініями конфліктів в глобальній політиці» [26, с. 185].

Водночас американський політолог окреслює коло питань, що містяться в порядку денному міжнародних відносин – це сфери, в яких Захід стикається з проблемами щодо захисту своїх інтересів перед усіма незахідними товариствами та, які безпосередньо лягають в основу його прогнозів розвитку міжнародних відносин.

Першою сферою слід вважати поширення зброї масового ураження. Стрижневі країни та інші центральні держави, які домінують у своїх

цивілізаціях мають виняткову спонуку до придбання ядерної зброї, а розповсюдження її та інших видів зброї масового ураження – особлива складова неминучого розсіювання сил в поліцивілізаційному світі. На думку С. Гантінгтона гонка озброєнь під час Холодної війни США та СРСР була випадком, коли на нарощування сил відповідали нарощуванням, але у світі після «холодного» періоду акценти змінилися: антагоністи Заходу намагаються отримати зброю, а Захід намагається не дати їм це зробити. Автор каже, що «результат гонки між нарощуванням і стримуванням передбачуваний. Зусилля Заходу щодо стримування можуть пригальмувати процес нарощування сил в інших суспільствах, але не можуть зупинити його» [26, с. 294]. В даний момент «ядерною зброєю володіють США, Росія, Франція, Китай і Велика Британія, ці держави підписали договір про її нерозповсюдження. Володіють ядерною зброєю, але не підписали договір Пакистан, Індія та КНДР (спочатку підписала, але потім вийшла з нього). Ізраїль офіційно не визнає наявність у нього ядерного арсеналу» [12].

Другою сферою є інтереси, що стосуються прав людини і демократії: на сучасному етапі суспільного розвитку майже всі незахідні цивілізації пручаються насадженню західної категорії «прав людини» в якості універсальної загальнолюдської цінності. Зокрема це стосується азіатських країн, темпи їх економічного зростання дають їм змогу чинити опір демократичному диктату. Окрім того, в незахідних суспільствах відкриті демократичні вибори призводять до влади антизахідних націоналістів і фундаменталістів, і ця тенденція буде прослідковуватися й надалі. Нещодавно цей факт підтвердив американський професор політології Університету Арізони Деніел Стренд відмітивши, що незважаючи на участь Китаю у глобальних інституціях, імплементацію реформ вільного ринку та визнання проблеми прав людини, «Китай не лібералізувався, не лібералізується і, можливо, цього ніколи не відбудеться» [42].

Третя ж «проблемна» сфера – це імміграція. Європейці ще у ХІХ столітті були домінуючою расою за демографічним вторгненням, вони підкорювали і обживали менш густонаселені землі, а «експорт» людей був одним із чинників розквіту Заходу. Однак у ХХ столітті потік мігрантів змінив свій напрямок на 180 градусів: тепер іммігранти приїжджають до Європи і США, в основному, з незахідних суспільств, при цьому рівень приросту населення в США дуже низький, а в Європі прагне до нуля. Таким чином, саме на мігрантів покладається чималенька роль у майбутньому демографічному зростанні в європейських країнах та Північній Америці. У зв'язку з цим, з 1990-х років зростає суспільне невдоволення явищем імміграції, яку вважають загрозою для західної культури. «Незабаром результати американської військової експансії в ХІХ столітті будуть поставлені під загрозу, а можливо, виявляться зворотними через мексиканську демографічну експансію в двадцять першому столітті» [26, с. 320]. Яскравим прикладом, що підтверджує таке міркування С. Гантінгтона, є один з головних пунктів передвиборчої програми Д. Трампа на президентські вибори в США у 2016 році щодо побудови муру вздовж кордону з Мексикою.

Ще одним аспектом, якому приділяє увагу С. Гантінгтон у своєму сценарії світового порядку ХХІ століття, зокрема західної цивілізації, є пошук відповіді чи здатен Захід залишити осторонь зовнішні виклики і зосередитись на зупинці внутрішніх процесів розкладання суспільства і недопущенні їх реваншу в подальшому. Сучасний Захід є зрілим суспільством, що вступає в епоху, яку колись будуть згадувати як «золотий вік», але в історії розвитку попередніх цивілізацій ця фаза найвищого розквіту завершувалася або драматично і короткочасно, або неквапливо і болісно через внутрішнє відмирання. Вже сьогодні картина Заходу відзначається багатьма характерними рисами, які властиві зрілій цивілізації на межі розкладання і «куди більш важливими, ніж економіка і демографія, є проблеми падіння моралі, культурного суїциду і політичної роз'єднаності на Заході» [26, с. 500]. До того ж, можлива відмова

США від західних ідеалів означатиме кінець Заходу, який «без Сполучених Штатів перетвориться в дуже маленьку, зникаючу частину світового населення на невеликому і не маючому значення півострові десь на краю величезного Євразійського континенту» [26, с. 505].

Звісно, що С. Гантінгтон у своєму прогнозі майбутнього розвитку міжцивілізаційних відносин приділяє значну частину своєї уваги саме Америці і не тільки у роботі «Зіткнення цивілізації». У своїй останній праці під назвою «Хто ми? Виклики американської національної ідентичності» мислитель також зосереджується на існуванні культурної загрози, що рухається в бік США, зокрема зі сторони мультикультуралізму: «Мультикультурна Америка стане Америкою з безліччю кредо, в якій соціальні групи з різними культурами будуть пропагувати власні принципи і цінності, що кореняться в тій чи іншій культурі» [25, с. 531]. Варто відмітити, що С. Гантінгтон не виступає проти саме такого розвитку суспільних відносин, він надає можливість американцям зробити свій власний вибір: імперіалізм, космополітизм чи націоналізм, який в подальшому визначить становище США у світі. Проте і тут він визначає важливу роль Америки у збереженні західної цивілізації, але це збереження полягає у відродженні власної стрижневої культури, американської ідентичності. «Це означає повернення до розуміння Америки як глибоко релігійної, християнської країни, що допускає існування ряду релігійних меншин, що дотримується протестантських цінностей, що говорить англійською мовою, дбайливо зберігає свою «європейську спадщину» [25, с. 48].

С. Гантінгтон також намагається показати хибність віри в універсальність західної цивілізації, яка страждає від трьох недоліків – невірності, аморальності і небезпеки. Але Захід цінний не тому, що він універсальний, а тому, що дійсно унікальний. Християнська віра, плюралізм думок, індивідуальні права та свободи, демократичний політичний режим, верховенство права – це

фундаментальні елементи та ключові цінності саме західної, а не будь-якої іншої цивілізації. А тому – головна відповідальність західних лідерів криється зовсім не в тому, аби домогтися зміни інших цивілізацій за образом і подобою західної, але щоб відновити і вберегти неповторні якості Заходу. «Оскільки Сполучені Штати Америки – найбільш могутня країна Заходу, то відповідальність за це лягає головним чином саме на них» [26, с. 514].

С. Гантінгтона нерідко називають пророком через головну ідею, яку він намагався довести – «західне суспільство вступає у довготермінове протистояння з мусульманським світом» [11, с. 169]. Причини зіткнення цих двох цивілізаційних плит, вже були розглянуті в попередньому розділі, проте варто зосередитись і на підтвердженні відродження ісламу, про що свідчить явище міжнародного ісламського тероризму, вчиненого такими екстремістськими організаціями як «Аль-Каїда» та ІДІЛ.

Панісламістська ідеологія Осами бен Ладена здобула велику кількість прихильників, оскільки він хотів відродити славу колись могутньої Османської імперії. «Мусульмани охоче надавали йому підтримку, адже відчували домінування Заходу над ними. Це панування було очевидним, оскільки західні країни з-поміж усіх інших мали найбільшу вагу в міждержавних організаціях, таких як ООН, МВФ та Світовий банк. Навіть більшим підтвердженням того стало незаконне вторгнення в Ірак, яке засудив навіть Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй» [43].

Переважання мусульманської думки, яка стверджувала, що Захід – загроза для ісламу, яку необхідно ліквідувати підігрівала амбіції «Аль-Каїди» та інших терористичних організацій. Так, «останнім часом страх і залякування «Аль-Каїди» було замінено іншою організацією – ІДІЛ», яка стала відомою у 2014 році, коли її лідер Абу-Бейкер Аль Багдаді оголосив про свій халіфат в Іраці [33]. Проти західної моделі демократії ІДІЛ або ІД пропонує ісламську версію утопічної держави, де люди керуються суворим законом шаріату і де західні

права та свободи нехтуються. Основним порядком денним ІДІЛ залишається вивільнення мусульман з-під західного гніту. Екстремістська організація відповідальна за терористичні акти в Брюсселі 2016 року, Парижі 2015 року та ряді інших на Заході й Сході.

Після подій 11 вересня в США Джордж Буш молодший офіційно оголосив «війну проти тероризму», заявивши, що ісламські агресори ненавидять американські свободи. «З кожним звірством вони сподіваються, що Америка стає боязливою, відступаючи від світу і залишаючи осторонь своїх друзів. Вони виступають проти нас, бо ми перешкоджаємо їм» [40]. За словами президента, війна з тероризмом починається з «Аль-Каїди», але нею не закінчується, допоки кожна терористична організація не буде знищена. Війна продовжується й донині, що дає можливість визначити авторитетність прогнозу С. Гантінгтона щодо відродження ісламу та протистояння екстремістських організацій західним цінностям і системі.

Однак, конфлікт «Захід-Схід» є глобальним міжцивілізаційним зіткненням, але ж яка доля спіткає локальні конфлікти по «лініям розломів»? С. Гантінгтон заперечує традиційний хід думок, який полягає у тому, що добро завжди перемагає зло, і не вважає, що всі війни неодмінно повинні мати кінець. Навпаки, він говорить, що «конфлікти вздовж ліній розломів є нескінченими» [26, с. 479]. Локальні конфлікти еволюціонують, затухають на деякий час, але не зникають без сліду.

Тимчасове припинення зіткнень залежить від двох факторів: виснаження головних учасників та зацікавленості другорядних сторін в урегулюванні конфлікту. Так, С. Гантінгтон згадує конфлікт через Нагірний Карабах між вірменами та азербайджанцями, які навесні 1994 року після шестирічної виснажливої війни, погодились на перемир'я. Водночас автор наголошує, що «коли одна зі сторін вирішить, що настав сприятливий для неї момент, війна поновлюється» [26, с. 480]. Ця теза також виявилась пророцькою, адже у

вересні 2020 року бойові дії між Азербайджаном та Вірменією відновились, проте наразі підписана нова мирна угода про припинення вогню в Нагірному Карабасі.

Більшу увагу автор приділяє все ж другому факторові, і наголошує, що конфлікти вздовж ліній розломів припиняють далеко не безкорисні люди, групи чи організації, а зацікавлена третя сторона. Відповідно для того, аби зіткнення було зупинене на тривалий час, в першу чергу, потрібна активна діяльність учасників другого та третього рівня. Перші зазвичай є спорідненими державами, які безпосередньо пов'язані з головними акторами, а другі – хоча й знаходяться далеко від бойових дій, мають спільні з ними цивілізаційні зв'язки. Окрім активності, вимагається також ведення переговорів учасниками всіх рівнів щодо загальних принципів припинення вогню, розірвання каналів підтримки головних конфліктуючих сторін та провадження політики «кнути та пряника» з метою змусити прийняти умови угоди головними учасниками зіткнення. Висновок один: «військові конфлікти вздовж лінії розлому закипають знизу, мир вздовж лінії розлому просочується зверху» [26, с. 492].

На основі реалій ХХ століття та своїх прогнозів, С. Гантінгтон робить наступний висновок щодо «правил поведінки» цивілізацій у глобальному світі: «щоб уникнути в майбутньому великих міжцивілізаційних війн, стрижневі країни повинні утримуватися від втручання в конфлікти, що відбуваються в інших цивілізаціях... Це правило помірності, коли стрижневі країни утримуються від втручання в конфлікти в інших цивілізаціях... Друга умова, правило спільного посередництва, полягає в тому, що стрижневим країнам необхідно домовлятися між собою з метою стримування або припинення війн по лініям розломів між державами або групами держав, що відносяться до їх цивілізацій» [26, с. 524]. До правил утримання та спільного посередництва С. Гантінгтон додає третє правило – правило спільнот – «людям всіх цивілізацій слід шукати і прагнути поширювання цінностей, інститутів та практик, які є

загальними і для них, і для людей, що належать до інших цивілізацій» [26, с. 528].

Водночас, є ще один аспект в рамках прогнозів концепції «зіткнення цивілізацій», який є актуальним в реаліях 2021 року, - це роль цивілізаційного розлому в російсько-українській війні. Факти свідчать, що нинішня російсько-українська війна не є результатом внутрішньодержавного конфлікту на міжетнічному, міжконфесійному або будь-якому іншому ґрунті, адже ідеологічні засади війни розроблено поза Україною, а їх основою стала концепція так званого «руського миру», сформована в Росії ще минулого століття. Однак, концепт «зіткнення цивілізацій» не відкидає можливості впливу й цивілізаційних чинників на хід міжнародного конфлікту. Так, цивілізаційні відмінності між двома державами в ідеях вітчизняних та іноземних мислителів сформовані в два абсолютно контрверсійні положення: перше стосується розрізнення цивілізаційних цінностей та орієнтирів всередині самої України, друге – цивілізаційних розбіжностей між Україною та Росією.

С. Гантінгтон, як вже зазначалось у першому розділі цієї роботи, згадував Україну в рамках «зіткнення цивілізацій» і визначав її як розколоту країну, розділену «лініями розломів» та населену великими спільнотами які відносять себе до різних цивілізацій. Автор дав короткий, проте досить змістовний історичний аналіз і характеристику ситуації в державі, що склалася на середину 90-х років ХХ століття. «Конфлікт, який розколює Україну... є конфліктом між західною та православною цивілізацією... С. Гантінгтон говорить про чіткий поділ України, одна частина якої була під впливом Заходу, інша під впливом Росії» [4, с. 307].

Загалом, автор надає три варіанти сценаріїв розвитку російсько-українських відносин: 1) збройний конфлікт між двома країнами (малоймовірний); 2) розкол України навпіл, та входження східної частини до складу Російської Федерації; 3) збереження єдності, незалежності і разом з тим

внутрішньої розколотості країни (найімовірніший). Проте події 2014 року показали, що жоден зі сценаріїв не втілювався у повному обсязі, навпаки відбулося зростання громадянської свідомості, обрання курсу на зміцнення україно-європейських відносин, а замість розколу – збереження єдності.

Отже, погляд американського мислителя дає підставу віднести його до прихильників положення цивілізаційних розбіжностей всередині держави. Дійсно, територія України знаходиться на перехресті західної та східної цивілізаційних осей, а історично обумовлений кордон між православною та західноєвропейською культурами, який проходить повз неї, поступово формувався з подіями релігійної війни XVII століття та національних революцій XIX і XX століть.

Але проблема поділу України є фіктивною та штучно вигаданою. Усі спроби роз'єднати країну сьогодні дають зворотний результат. Геополітичний вибір українського етносу завжди був направлений в бік постійної взаємодії з західноєвропейською культурою, таким чином «формувався особливості національного українського характеру, споріднюючи ментально українців із західними сусідами» [21, с. 189]. За словами М. Грушевського «Україна XIX століття була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинене на великоруський ґрунт, на потік і розграблення» [8, с. 7].

М. Костомаров також наголошував на більшій спорідненості України з західною культурою, зокрема польським народом, аніж російською цивілізацією: «Протилежності такої, яку ми заперимітили між Українцями й Великорусами, або хоча схожої на неї, немає між українською й польською народностями ні у внутрішній, ні в назверхній стороні життя; навпаки, коли б довелося вказати на головні різниці між Великорусами й Поляками, то ми

мусили б удруге сказати багато дечого з того, що вже сказано про Українців» [15].

В. Липинський, в свою чергу, бачив самоідентифікацію України не у виборі між Сходом і Заходом, а у третьому варіанті – власному окремому існуванні. Щодо відмінності між Україною та Росією, то тут він наголошував на політичному факторові: «основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра...а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави й громадянства» [16, с. 25]. В. Липинський вважав, що «українство як рух державно-національний є дитиною культури європейської, не азіатської, то щоб зреалізуватись, народитись, воно мусить перш за все одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі» [16, с. 25]. Таким чином, визнаючи приналежність України до європейської цивілізації, мислитель наполягає на формуванні держави як абсолютно особливої та окремої спільноти.

Факт цивілізаційних відмінностей між українською та російською культурами є беззаперечним, а сучасна російська агресія призвела до ефекту актуалізації міжцивілізаційного розлому саме на основі другого положення – цивілізаційних розбіжностей між Україною та Росією. Цей розлом набув сьогодні суттєвого значення, коли виринув на поверхню з глибин колективної свідомості. Межі цивілізацій в такому випадку простягаються не у географічному вимірі, а в нематеріальному – у полі масової свідомості, де «лінія розлому» пролягає по межі відмінностей в ціннісних та моральних установах.

«Сучасна російсько-українська війна є наслідком міжцивілізаційного розлому, який було закладено у відносинах «Москва – Київ» більш ніж півтисяча років тому» [20, с. 60]. Сучасне російське суспільство у 90-х роках не зуміло в черговий раз подолати межу, що відділяє його від західної цивілізації, і відбулося історичне повернення до звичної ненависті і одночасного страху перед Заходом. Повернення Російської Федерації до старої ідеології та

ментальності породило війну з Україною, яка тяжіє до західних цінностей та інтегрування до європейської спільноти.

«Напад на Україну обернувся ... війною цінностей та зіткненням цивілізацій по лінії, де існують до того соціологічні передумови. Вони полягають у наявності достатньої кількості осіб, що психологічно тяжіють до іншого типу культури, ніж ординська московська традиція. Ця східно-європейська культурна спільнота у 2014 році усвідомила крайню небезпеку, бо прихід «руського світу» означає для неї нищення ідентичності, наступ на свободу та друге видання «залізної завіси» з Європою. І головне те, що українська спільнота морально і фізично виявилася здатною до спротиву» [20, с. 58].

Джон Міршаймер, американський політолог та спеціаліст з міжнародних відносин, ще на початку 90-х років наголошував: «Росіяни й українці мають історію взаємної ворожнечі» [37, с. 53]. Він вже тоді прогнозував можливий збройний конфлікт з таких причин: протяжний незахищений кордон між двома країнами; загроза гіпернаціоналізму на основі звернення до історичних випадків взаємної неприязні; наявність суперечок щодо економічних питань, контролю над Кримом та Чорноморським флотом; проблема змішаного населення, проживання значної кількості росіян в Україні та українців у Росії.

«Слід зазначити, що такий реалістичний підхід виявився більш прогностичним поряд з ідеями С. Гантінгтона, хоча й з певними заувагами. Зокрема, перша теза – незахищені кордони – стала чинником, який уможливив військову агресію, в той час як третій фактор відображає каталізатори російського втручання» [1, с. 106]. З іншого боку, взаємна неприязнь та змішане населення знайшли свої прояви радше не як причини міжцивілізаційного конфлікту, а як засади зіткнення носіїв різних історико-політичних самовизначень. Це зокрема стосується радянської ідеологізованої ідентичності, для якої притаманне ретроспективне зображення єдності обох народів і

проектування цієї єдності на майбутнє. Така ретроградна орієнтація активно пропагувалася в українському медіапросторі під російським впливом. «Це стало «бомбою сповільненої дії», яка вибухнула на Сході України та в Криму. Цілеспрямована популяризація ідеї «російського миру» набула поширення з 2006 році. Вона стала інструментом російської пропаганди на пострадянському просторі, зокрема, для реалізації інтеграційних проектів та утримання України у силовому полі Росії» [1, с. 110].

Варто усвідомити, що глибинні цивілізаційні розбіжності, як визначає С. Гантінгтон, дійсно є конфліктогенними засадами зіткнення. І такі відмінності простежуються між двома суспільствами: українським та російським. Причині зіткнення формувалися протягом століть історії українського та російського етносу, адже поточні зовнішні обставини і приводи, перераховані Дж. Міршаймером, можуть бути проявами більш фундаментальної причини.

Отже, концепція «зіткнення цивілізацій» несе не тільки евристичний, але й прогностичний потенціал. Визначаючи коло конфліктогенних питань, з якими стикається Захід, як-от: поширення зброї масового ураження, права людини та демократичні цінності, імміграція, С. Гантінгтон намагається спрогнозувати вектор розвитку міжнародних відносин. На його думку, саме Сполучені Штати Америки, як стрижнева країна, відповідальна за подальшу долю всієї західної цивілізації, від якої в свою чергу залежить й розвиток всього світу.

Найбільшу увагу автор зосереджує прогнозу подальших відносин між східним та західним світами – відродження ісламу та загострення глобального конфлікту. Ця теза С. Гантінгтона виявилася пророцькою, про що свідчать події 11 вересня 2001 року, зростання активності ісламських терористичних організацій, поширення панісламістської ідеології серед арабських країн у відповідь на втручання Заходу в політичне, економічне та культурне життя ісламської цивілізації.

Деякі прогнози С. Гантінгтона стосуються й локальних конфліктів, зокрема, на думку автора, всі зіткнення вздовж «ліній розломів» ніколи не зникають назавжди. Вони можуть лише вщухати на певний час через виснаження учасників конфлікту або завдяки урегулюванню другорядних сторін.

Проте автор формулює три основних «правил поведінки» на міжнародній арені, яких варто притримуватися задля встановлення миру: утримання стрижневих країн від втручання в конфлікти, посередництво та встановлення домовленостей між собою, а також поширення загальних інститутів та практик.

Певну частку своїх прогнозів С. Гантінгтон приділяє й Україні, яку він визначає як розколоту країну, адже, на його думку, по її території пролягає «лінія розлому» між західною та православною цивілізаціями. С. Гантінгтон вважав російсько-українську війну малоймовірним поворотом сценарію, але сьогоденні реалії свідчать протилежне, хоча неможливо не погодитися з фактом існування культурних та ментальних розбіжностей між Україною та Росією. Сучасна Україна, як і багато віків тому, належить до східного гілки європейської цивілізації, про що свідчать роботи М. Грушевського, М. Костомарова, В. Липинського та інших. Москва ж перейняла не «дух Києва», а імперіалістську ментальність. Цей вибір і заклав принципове цивілізаційне протиріччя та «лінію розлому» на століття, проявом якого стала російсько-українська війна.

ВИСНОВКИ

С. Гантінгтон – видатний геополітик та автор концепції «зіткнення цивілізацій», згідно з якою у новому світовому порядку глобальна політика постає перед нами саме як політика цивілізацій. Визначаючи природу цивілізацій, мислитель приходять до висновку, що типи, структура та процеси, які відбуваються всередині однієї або між різними цивілізаціями, призводять до виникнення так званих «ліній розломів» – кордонів та меж цивілізацій, які в зв'язку з особливостями свого географічного розташування, економічного та соціально-політичного розвитку знаходяться в сферах інтересів конкуруючих цивілізацій. Саме на таких «лініях розлому» можливий глобальний конфлікт, який вже буде відбуватися не по лінії протистояння між двома системами, а по лінії розрізнення між цивілізаціями.

Його ідеї стали підґрунтям для наукових дискусій та подальших досліджень цивілізаційної парадигми, а спільні риси можна побачити у підходах різних представників політико-філософської думки, які виникли ще до появи концепції С. Гантінгтона. А. Тойнбі, Ф. Бродель, З. Бжезінський і Б. Льюїс одноголосно відзначали функціональну важливість розвитку цивілізації в історичному процесі, а такі явища як: територія, релігія, колективні цінності та національна ідентичність не тільки відрізняють одну цивілізацію від іншої, але й постають можливими чинниками конфліктів.

Разом з тим, робота С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» викликала й чимало критики, зокрема з боку плеяди американських політологів. «Цивілізації, як основні учасники світової політики», «міжцивілізаційні відмінності, як джерела конфліктів у сучасному світі» і «лінії розлому», як майбутні лінії фронту» – тези, які викликали найбільше полеміки та скепсису. Не пройшло повз критиків і дещо упереджене ставлення С. Гантінгтона до Азії та ісламу, а також піднесення ролі Заходу та США у глобальній політиці.

Навколо перспективи «зіткнення цивілізацій» існують й антагоністичні ідеї, як-от, концепція «кінця історії» Ф. Фукуями, відповідно до якої, сьогоднішній світ вже досяг свого максимального розвитку: капіталізм переміг соціалізм, ліберальна демократія стала універсальною формою управління, а західна культура досягла найвіддаленіших куточків. Обидві ідеї – «кінця історії» та «зіткнення цивілізацій» демонструють можливі сценарії міжцивілізаційних відносин та історичних процесів.

Так, С. Гантінгтон на основі реалій ХХ століття дає прогностичну оцінку подальшим перспективам міжнародних стосунків. Сучасний Захід є зрілим суспільством і вступає в фазу «золотого віку», після якого неминуче настане його занепад. Азія та ісламський світ, в свою чергу, «набирають обертів» у своєму розвитку та намагаються протистояти західній культурній експансії, що в свій час перетвориться на глобальний цивілізаційний конфлікт. Аби уникнути такого сценарію, варто притримуватися трьох основних правил: стрижневим країнам утримуватися від втручання у конфлікти інших цивілізацій, домовлятися між собою та поширювати загальні для всіх цінності, інститути й практики.

Цивілізаційний розлом зіграв свою роль і в російсько-українській війні. Хоча Україна об'єднує багато етнічних спільнот та знаходиться на перетині західної та православної цивілізаційних платформ, вона завжди була ментально спорідненою саме з європейськими цінностями, на відміну від Росії, що обрала шлях віддалення від Заходу. Такі глибинні цивілізаційні розбіжності, які формувалися протягом століть історії українського та російського народу, оформлені в поточні зовнішні обставини і приводи заклали підвалини «лінії розломів» та проявилися у російсько-українській війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабка В. «Російсько-український конфлікт: цивілізаційні та меморіальні аспекти» Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса. 2015. Вип. 1. С. 104-114.
2. Белозубов С.И. «Критика концепции Самюэля Хантингтона «Столкновение цивилизаций» в современной зарубежной цивилиологии». Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2015. Вип. 1. С. 123-124.
3. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
4. Боярська О. А. «Цивілізаційна парадигма С. Хантингтона та сучасна лінія розлому України». Політологічний вісник. 2015. Вип. 79. С. 301-311.
5. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. [Пер. с французької Б. А. Ситник]. М.: Весь мир, 2008. 545 с.
6. Брусиловский Д. А. «Столкновение цивилизаций и диалог между цивилизациями: философско-религиоведческий анализ». Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2015. Вип. 4. С. 160-164.
7. Голубничая Н. В. «Конфликт цивилизаций». НТУ «ХПИ». 2016. С. 138-140.
8. Грушевський М. Наша західня орієнтація. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен: 1992. 17 с.
9. Данилова Т. В. «Зіткнення цивілізацій, або декілька слів про цивілізаційну парадигму С. Гантінгтона». Молодий вчений. 2016. Вип. 12. С. 207-210.
10. Дискуссия вокруг цивилизационной модели: С. Хантингтон отвечает оппонентам. Полис. Политические исследования. 1994. Вип. 1. С. 49-57.
11. Драпогуз В. П. «Сценарії майбутнього цивілізації в концепціях С. Гантінгтона і І. Валлерстайна». Гілея: науковий вісник. 2015, Вип. 98. С. 165-169.

12. Запитання Зеленського №5 про Будапештський меморандум: що отримали країни після відмови від ядерної зброї. Слово і діло. 23 жовтня 2020. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/23/infografika/polityka/zapytannya-zelenskoho-5-pro-budapeshtskyj-memorandum-otrymaly-krayiny-pislya-vidmovy-yadernoyi-zbroyi> (дата звернення: 15.02.2021).
13. Запорожченко О. «Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями в контексті сучасних глобалізаційних процесів». Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки». 2019. Вип. 40. С. 93-99.
14. Комлева Н. А. «Концепция столкновения цивилизаций: прагматический аспект». Пространство и Время. 2011. Вип. 2. С. 35-37.
15. Костомаров, М. Дві руські народности. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Kostomarov/DviNarodnosty.html> (дата звернення: 10.03.2021)
16. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. К.: Філадельфія, 1995. 471 с.
17. Маруховський О. О. «Конфлікт цивілізацій у сучасному глобальному світі: геополітичний та релігійний виміри». Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. 2014. Вип. 22. С. 148-154.
18. Павлов О. І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації: навч. посіб. Нац. акад. держ. упр. При Президентові України. Одеса: Астропринт, 2011. 288 с.
19. Русул О. В. «Сучасні процеси цивілізаційних стосунків і концепція С. Гантінгтона». Вісник Національного Авіаційного Університету. Серія: Філософія. Культурологія. 2008. Вип. 2. С. 91-95.
20. Руценко І. П. «Російсько-українська війна: міжцивілізаційна складова конфлікту». Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Вип. 12 С. 48-65.

21. Тельвак В. «Дилема «Росія-Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського». Історіографічні дослідження в Україні. 2014. С. 184-195
22. Трач Ю. В. «Співвідношення процесів модернізації, вестернізації і глобалізації в сучасному суспільстві». Культура і мистецтво у сучасному світі. 2013. Вип. 14. С. 101-107.
23. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, 2002. 742 с.
24. Фукуяма Ф. «Конец истории?» Вопросы философии. 1990. Вип. 3. С. 134-148.
25. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 635 с.
26. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
27. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? Полис. 1994. Вип. 1. С. 33-48.
28. Шапаренко В. В. «Истоки цивилизационной парадигмы: историческая модель Н. Я. Данилевского в свете концепций О. Шпенглера, А. Тойнби и С. Хантингтона». История и историки в контексте времени. 2005. Вип. 3. С. 191-207.
29. Ajami F. «The summoning. But they said, we will not hearken». Foreign affairs. N.Y., 1993. Vol.72 (4). P.1-9.
30. Clara Assumpção. «Is Huntington's Clash of Civilizations a Self-fulfilled Prophecy?» E-International Relations. Bristol, England. P. 12. URL: <https://www.e-ir.info/2020/01/29/is-huntingtons-clash-of-civilizations-a-self-fulfilled-prophecy/> (дата звернення: 11.03.2021).
31. Fox Jonathan. «Ethnic Minorities and the Clash of Civilizations: A Quantitative Analysis of Huntington's Thesis». British Journal of Political Science, Cambridge University Press, 2002. Vol. 32 (3), P. 415-434.

32. Fukuyama F. «Westernization vs. Modernization». *New Perspectives Quarterly*, 2009. Vol. 26 (2). P. 84-89.
33. Karam Z. «Despite losing all territory, Islamic State's leader is still at large». *Global News*, March 24, 2019. URL: <https://globalnews.ca/news/5089606/islamic-state-leader-at-large/> (дата звернення: 20.02.2021).
34. Kirkpatrick J. «The modernizing imperative: Tradition a. Change». *Foreign affairs*. N.Y., 1993. Vol.72 (4). P.22–24.
35. Lewis B. «The roots of Muslim rage: Why so many Muslims deeply resent the West, and why their bitterness will not easily be mollified». *The Atlantic Monthly*, 1990. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1990/09/the-roots-of-muslim-rage/304643/> (дата звернення: 12.02.2021).
36. McDougall W. A. Book Reviews *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. *The Journal of Modern History*, 1998. Vol. 70 (2). P. 436–438.
37. Mearsheimer J. «Case for Ukrainian Nuclear Deterrent». *Foreign Affairs*, 1993. Vol. 72 (3). P. 50–66.
38. Orsi Davide. «The Clash of Civilizations 25 Years On. A Multidisciplinary Appraisal». *E-International Relations*. Bristol, England. P. 175.
39. Pipes D. «In the Path of God: Islam and Political Power» Basic Books, New York. 1983. P. 373
40. President Bush Addresses the Nation. *The Washington Post*. 20 September 2001. URL: https://www.washingtonpost.com/wp-srv/nation/specials/attacked/transcripts/bushaddress_092001.html (дата звернення: 11.03.2021).
41. Said E. W. «The Clash of Ignorance». *The Nation*, October 22, 2001. URL: <https://www.thenation.com/article/archive/clash-ignorance/> (дата звернення: 13.02.2021).

42. Strand Daniel. «The Clash of Civilizations Has Arrived». Providence Magazine, April 8, 2020. URL: <https://providencemag.com/2020/04/clash-of-civilizations-arrived-china-coronavirus/> (дата звернення: 09.03.2021).
43. Straus Scott. «International Studies: Global Forces, Interactions, And Tensions». Los Angeles: CQ Press, 2019.
44. Tolson J. «Fight to the Finish». U.S. News & World Report, 2001. Vol. 131 (13). P. 36-40.
45. Ulmen G. «Toward a New World Order: Introduction to Carl Schmitt's...». Telos, 1996. Fall. Issue 109. P. 3-27. URL: <https://philpapers.org/rec/ULMTAN-2> (дата звернення: 09.03.2021).